

DOI 10.36074/logos-14.02.2025.022

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ БОЙОВОГО ДОСВІДУ: МІЖНАРОДНІ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

**Чайковська Олена Євгенівна¹, Дудник Володимир Петрович²,
Камінський Денис Олександрович³**

---

1. старший викладач кафедри менеджменту персоналу
і підготовки військ (сил)

Національний університет оборони України, УКРАЇНА

ORCID ID: 0000-0002-0656-9105

2. канд. військ. наук, доцент,

доцент кафедри менеджменту персоналу і підготовки військ (сил)

Національний університет оборони України, УКРАЇНА

ORCID ID: 0000-0003-1985-4068

3. слухач навчальної групи 2110

Національний університет оборони України, УКРАЇНА

ORCID ID: 0009-0007-8583-4862

Систематизація бойового досвіду – це складний процес, який охоплює не тільки збір та фіксацію знань і навичок, але й методичний аналіз, узагальнення й впровадження висновків у військові доктрини та практику. Сьогодні у світі існує розмаїття наукових підходів, інструментів та методик, спрямованих на підвищення ефективності військових операцій, рівня підготовки особового складу та покращення управлінських рішень. Особливого значення ця тема набуває в країнах, які перебувають у стані активних бойових дій або мають давні військові традиції. У таких держав збір та узагальнення бойового досвіду є не лише безсумнівним елементом внутрішньої безпеки, а й фактором міжнародного співробітництва та обміну передовими практиками.

Поняття “бойовий досвід” має широкий спектр тлумачень. У загальному розумінні це весь набір знань, навичок і практик, здобутих на полі бою або в ході навчань, тестування техніки, а також під час планування та оцінювання операцій. Проте для того, щоб цей досвід не залишився на рівні окремих епізодів чи не залишився “в голові” учасників бойових дій, потрібно чітко налагодження процесів систематизації, інакше уроки, здобуті великою ціною, можуть бути частково або й повністю втрачені.

SECTION 7.

MILITARY SCIENCES, NATIONAL SECURITY AND SECURITY OF THE STATE BORDER

Актуальність систематизації бойового досвіду неодноразово підкреслювалася провідними світовими й регіональними організаціями. Так, у НАТО наголошують на важливості прозорого обміну інформацією та одночасно на дотриманні вимог секретності; у Сполучених Штатах Америки особливу увагу зосереджують на оперативних звітах і навчанні майбутніх командирів; Ізраїль робить наголос на синтезі технологічних розробок з реальними бойовими практиками тощо. Кожна країна має власну специфіку систематизації, зумовлену національною безпековою стратегією, правовими обмеженнями, технічними можливостями та навіть суспільною культурою. Усі ці фактори впливають на те, як саме відбувається збирання, аналіз і впровадження військових уроків.

Спроби фіксації й узагальнення знань про ведення війни простежуються з давніх часів. Найперші зразки записів, що стосувалися військових конфліктів, можемо знайти ще в праці “Мистецтво війни” Сунь-ци, де автор систематизує стратегію й тактику ведення бойових дій. В Європі відомі ранні праці давньоримських істориків та полководців, зокрема Юлія Цезаря, який викладав принципи побудови римських легіонів і тактику їх застосування. У середньовіччі чимало трактатів було написано на замовлення королів, князів і феодалів, які прагнули увіковічнити успіхи чи проаналізувати поразки на полі битви і шукали способи вдосконалити власну військову майстерність. Однак системної форми збирання бойового досвіду, порівняно з теперішнім часом, практично не існувало, документування мало хаотичний характер, а писемні джерела більше нагадували хроніку перемоги певного правителя, ніж структурований аналіз операцій. Спроби узагальнити військові знання набули ознак систематизації та науковості у часи наполеонівських воєн, коли відбулася активна експансія Франції, а полководці змушені були вчитися на ходу – аналізувати тактику противника й розробляти нові стратегії. Імператор Наполеон Бонапарт приділяв значну увагу аналізу свого ж попередньо набутого бойового досвіду, а також ретельно вивчав тактики та дії своїх противників. На основі цих знань він робив висновки, які ставали основою для вдосконалення підготовки війська та методів командування. Багато з його напрацювань і сьогодні вважаються зразковими у плануванні військових операцій і керуванні арміями. Зазначимо, що саме Бонапартом у 1802 році була заснована військова школа Сен-Сір, вищий навчальний заклад, що займається підготовкою кадрів для французького офіцерства і жандармерії, девіз якого вже понад 200 років: “ВчатьсЯ, щоб перемагати” (Ils s'instruisent pour vaincre).

У XIX столітті можливості для систематизації бойового досвіду істотно розширилися: військові академії і школи у провідних європейських країнах почали активно викладати військову історію та теорію, спираючись на

загальну інформацію з минулих конфліктів. На початку ХХ століття виходять друком дедалі більше документів, спрямованих на уніфікацію правил ведення війни. Після Першої світової війни висновки щодо особливостей ведення позиційної війни, використання танків, авіації та нових видів озброєнь стали фундаментом доктринальних документів багатьох країн. Друга світова війна продемонструвала новий рівень планування масштабних операцій, країни-учасники аналізували усі операції військового характеру, щоб уникнути помилок та втрат у майбутньому. Відтоді і до сьогодні процес узагальнення військового досвіду став невіддільною частиною ведення операцій (бойових дій).

США після завершення Другої світової війни одними з перших почали розвивати формалізовану практику збору та систематизацію бойового досвіду. У 1960-1970 роках, під час війни у В'єтнамі, військове командування США впровадило процедуру оформлення звітних післяопераційних звітів (After Action Reports, AARs), в яких аналізувалася кожна бойова операція чи сутичка. У цих звітах описувалися умови бою, втрати обох сторін, застосована тактика, озброєння тощо. Головне завдання – визначити, що спрацювало, а що ні і, найголовніше, з якої причини. Іншим інструментом, який США активно користуються уже кілька десятиліть, є система “Lessons Learned” – “Уроки, здобуті з практики”. Вона реалізується через спеціалізовані підрозділи, зокрема в структурах армії США, морської піхоти, військово-повітряних сил і військово-морських сил. У цій системі дані про кожен епізод бойового контакту чи навчання надсилаються до CALL (Center Army Lessons Learned) [1], де фахівці їх опрацьовують, аналізують, узагальнюють у звітах і пропонують рекомендації щодо модернізації сил для об'єднаних наземних операцій, загальновійськових операцій на ешелонах вище бригади (дивізії, корпуси та театру військ), командуваннях місією тощо. Center for Army Lessons Learned – це координаційний центр армії для адаптивного навчання, діяльність якого базується на уроках і найкращих практиках. З його допомогою надаються своєчасні та відповідні знання як окремому бійцю так партнерам по об'єднаній дії, використовуючи інтегровані системи та інтерактивні технології, щоб “спростити перемогу у складному світі”, як зазначено на сайті [1]. Зазначимо, що для підвищення ефективності цього процесу в США активно впроваджуються сучасні цифрові технології. Наприклад, сам веб-сайт [1] надає доступ до більшої кількості ресурсів через обмежений сайт, тобто надає можливість працювати через спеціалізовані онлайн-платформи та портали для військовослужбовців, щоб ті мали можливість подавати свої звіти, читати досвід інших та обмінюватися думками. Ці бази даних доступні лише авторизованим особам, але вони також дозволяють здійснювати швидкий

SECTION 7.

MILITARY SCIENCES, NATIONAL SECURITY AND SECURITY OF THE STATE BORDER

пошук, фільтрацію та аналіз великих обсягів інформації. Важливу роль у вивченні та адаптації бойового досвіду відіграє Центр загальновійськових військ армії США (Combined Arms Center, скорочено САС) [2], що також є провідною організацією армії США для вивчення досвіду, навчання, освіти, функціональної підготовки, інтеграції польових сил, управління Програмою розвитку армійського лідера, Програмою армійської професії, Підприємством системи підтримки армійської підготовки, Підприємством управління армійським навчанням і освітою та Програмою Центру бойової підготовки. САС складається з понад 34 000 солдатів і співробітників цивільного корпусу армії, розміщених у Сполучених Штатах, Європі, Кореї та Південно-Західній Азії, а також з дев'яти центрів передового досвіду, 20 шкіл-філій і семи нефілійних шкіл. Combined Arms Center синхронізує діяльність 37 шкіл армії США через Армійський університет, навчаючи та тренуючи понад 300 000 студентів щорічно, включаючи майже 5 000 студентів із 130 окремих країн і понад 10 000 моряків, льотчиків і морських піхотинців зі складу Об'єднаних сил.

Слід зазначити, що ізраїльський досвід свідчить про те, що сучасна військова справа вимагає не лише високого рівня підготовки та професіоналізму, але й здатності оперативно адаптуватися до постійно мінливих умов ведення бою. Це означає, що успіх у бойових діях залежить від поєднання технічних навичок, тактичної гнучкості та вміння швидко реагувати на нові реалії: підхід став наслідком постійної загрози з боку сусідньої країни та необхідністю швидкого реагування на нові виклики. Ізраїльська модель систематизації бойового досвіду спирається на три основні аспекти: технологічне переоснащення, залучення експертів на різні рівні управління та негайне впровадження набутих уроків до практики військ (сил). Провідну роль у цій системі бере ізраїльська військова розвідка (Аман), яка окрім збору розвідувальної інформації, займається аналізом і координацією даних про бойові зіткнення. Важливою є співпраця з науково-дослідними інститутами, технічними університетами та приватними компаніями оборонного сектору, такими як RAFAEL [3] і Elbit Systems. Цей трикутник армія-наука-бізнес дозволяє швидко оцінювати ефективність нових видів зброї, систем керування вогнем, технологій безпілотної розвідки тощо. Успішні приклади застосування технологій "Залізний купол" (Iron Dome) і сучасних безпілотних літальних апаратів є результатом такої постійної інтеграції бойового досвіду з науковими розробками. Серед ключових інструментів опанування досвіду в ізраїльській армії є збір коротких регулярних звітів командирів на місцях, індивідуальні інтерв'ю з бійцями після бойового зіткнення та постійні тактичні навчання з урахуванням нових загроз. Усі ці матеріали у найкоротші терміни опрацьовуються командно-штабними структурами та дозволяють в реальному

часі коригувати навчальні програми та бойові документи. Така динамічна система дозволяє Ізраїлю швидко змінювати тактику й озброєння відповідно до змін в оперативній обстановці. Гнучкість проявляється також у швидких ротаціях офіцерів на ключових посадах, аби запобігти “застою” мислення та дати дорогу фахівцям з кращим розумінням сучасних загроз.

Значний внесок у систематизацію бойового досвіду зробило Об'єднане Королівство. Британська армія, флот і авіація мають глибокі історичні корені, й з плином століть в країні сформувалася культура військової історіографії та аналітики. Від часів Британської імперії збереглася традиція детальних військових щоденників, звітів командирів і державних архівів, де можна знайти інформацію про майже кожен військовий конфлікт, у якому брали участь британські військові сили. У сучасній Великій Британії діє низка інституцій, які допомагають формалізувати та аналізувати бойовий досвід. Наприклад, Defense Academy of the United Kingdom та Command and Staff College здійснюють дослідження минулих і нинішніх операцій, організовують семінари та курси підвищення кваліфікації для офіцерів. Результати своїх досліджень або інтегрують у навчальні програми, або оприлюднюють у вигляді аналітичних доповідей і публікацій. Важливу роль у виробленні рекомендацій і стратегій змін відіграють аналітичні центри, зокрема Royal United Services Institute (Королівський інститут об'єднаних служб (RUSI), який є найстарішим у світі аналітичним центром у сфері оборони та безпеки Великобританії та Chatham House (Королівський інститут міжнародних відносин (англ. The Royal Institute of International Affairs) – британський аналітичний центр у сфері міжнародних відносин. У цих інституціях військові експерти, науковці й колишні високопосадовці спільно працюють над вивченням конфліктів і тенденцій розвитку оборонного сектора. У сфері військових навчань британська армія активно співпрацює зі своїми союзниками по НАТО, але має власні ініціативи, наприклад навчання “Cambrian Patrol” у гірській місцевості Уельсу, відомі своїми складними випробуваннями для підрозділів з різних країн. Результати таких навчань аналізуються, а найкращі практики поширюються серед військових як еталонні приклади. Важливим аспектом британського підходу є акцент на військовій етиці та дотриманні гуманітарного права. Аналітики перевіряють не лише тактику й стратегію, а й оцінюють відповідність діям військових міжнародних норм. Це дозволяє спочатку інтегрувати до бойового досвіду етичний і правовий компоненти, які стають основою для розробки адекватних правил застосування сили (Rules of Engagement).

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) є союзом країн, які прагнуть колективної безпеки й оборони. Саме тому одним із ключових

SECTION 7.

MILITARY SCIENCES, NATIONAL SECURITY AND SECURITY OF THE STATE BORDER

аспектів у діяльності НАТО виступає стандартизація, в тому числі й у питаннях систематизації бойового досвіду. Методом такої стандартизації є сумісність підрозділів різних країн під час виконання спільних операцій, а також ефективне використання накопичених знань. Це відображається в документах типу STANAG (Standardization Agreement).

Різноманітні заходи з аналізу досвіду проводить для Альянсу Спільний центр аналізу та досвіду (Joint Analysis and Lessons Learned Centr або JALLC). Хоча спочатку Спільний центр був задуманий для аналізу результатів навчань, зміни в світі та зростаюча участь НАТО в операціях призвели до того, що JALLC бере участь у широкому спектрі заходів, зокрема: аналізі набутого досвіду, управлінні порталом набутого досвіду НАТО, а також забезпечує проведення аналізу та підтримки впровадження набутого досвіду, також надає можливості для навчання в багатьох пов'язаних сферах, таких як курс підготовки аналітиків JALLC, курс штабних офіцерів НАТО з вивчення досвіду тощо. У 2010 році JALLC створив консультативно-навчальну групу JALLC – JATT, як мобільну навчальну групу з метою розвитку та посилення спроможності НАТО щодо отримання досвіду. Вказаний підрозділ розробляє рекомендації щодо впровадження можливостей, здобутих на основі практичного досвіду, та організовує тренінги для штабних офіцерів і контактних осіб з організацій Альянсу та держав-партнерів. Велика увага в НАТО приділяється багатонаціональним навчанням, під час яких особовий склад збройних сил різних держав та партнерів можуть обмінюватися досвідом. Прикладом таких навчань є Trident Juncture 18 та Saber Guardian 23, де десятки тисяч військовослужбовців з багатьох країн моделювали бойові сценарії різного ступеня складності. Trident Juncture 18, скорочено TRJE18 [4], були військовими навчаннями під проводом НАТО, які проводилися в Норвегії в жовтні та листопаді 2018 року за сценарієм колективної оборони. Ці навчання були найбільшими у своєму роді в Норвегії з кінця минулого сторіччя: в них приймали участь 50 000 учасників з 31 країни, включаючи 10 000 транспортних засобів, 250 літаків і 65 суден. Навчання в основному проводилися в центральній і східній частинах Норвегії, на додаток до повітряних і морських районів у Норвегії, Швеції та Фінляндії. Заявленою метою Trident Juncture було навчання Сил реагування НАТО та перевірка обороноздатності альянсу. За інформацією посадовців збройних сил Норвегії, навчання перевірили здатність країни прийняти та обслуговувати велику кількість військ, матеріальних засобів і військової техніки, а також слугували перевіркою концепції тотальної оборони Норвегії – загальних військових і цивільних ресурсів країни, які будуть використовуватися для запобігання та врегулювання криз і конфліктів. Здобутий на навчаннях досвід зафіксовано в

детальних звітах, проаналізовано спільними робочими групами та вжито необхідних заходів, щоб недоліки у злагодженості роботи підрозділів не стали критичними в реальних умовах.

Окремо слід згадати про підготовку персоналу. Військові академії, вищі навчальні заклади та курси під егідою НАТО регулярно оновлюють свої програми, інтегруючи в них висновки слухачів з реальних операцій. Така система створює “ефект безперервного навчання” (continuous learning), коли кожен новий бій, місія чи навчання збагачують загальний фонд знань та спільні доктрини Альянсу.

Систематизація бойового досвіду є однією з найважливіших передумов успіху будь-якої армії у сучасних реаліях. Ідеться не лише про накопичення знань і навичок, але й про здатність упорядковувати їх, аналізувати й передавати так, аби отримані уроки допомагали підвищувати рівень підготовки військ та ефективно планувати бойові операції. В умовах протистояння з російською агресією, що триває з 2014 року і набула нової інтенсивності у 2022 році, в Україні це завдання постало особливо гостро. Наявність постійного, відлагодженого механізму систематизації бойового досвіду впливає на загальну боєздатність військ (сил), дозволяє уникати повторення критичних помилок і зберігати життя військовослужбовців. У 2014 році Збройні Сили мали обмежений обсяг сучасних методик і структур, придатних для швидкого аналізу та передачі уроків з лінії зіткнення. Більшість викладачів, офіцерів і сержантів поклалися на радянську спадщину й досвід миротворчих операцій, які не давали чіткого уявлення про характер сучасних бойових зіткнень. Бойові дії на Донбасі продемонстрували: противник використовує високотехнологічне обладнання, безпілотні літальні апарати, різні засоби радіоелектронної боротьби, а також потужні артилерійські та танкові підрозділи. За період з 2014 по 2021 рік в Україні було проведено низку реформ, які започаткували більш системний підхід до збирання і систематизації бойових знань. Реформа військової освіти, спільні навчання з НАТО, розгортання нових тренувальних центрів та активне залучення іноземних інструкторів зробили свій внесок у створення підвалин сучасної системи бойової підготовки. Однак повномасштабне вторгнення росії у 2022 році висунуло перед Україною ще більш жорсткі вимоги і показало необхідність не лише реформувати ЗСУ, а й забезпечити чіткий механізм швидкої передачі накопиченого бойового досвіду.

Сама по собі систематизація бойового досвіду охоплює декілька ключових аспектів: по-перше, збір первинної інформації у формі звітів, аудіо- та відеоматеріалів, даних розвідки та свідчень учасників; по-друге, аналіз цих матеріалів, під час якого компетентні фахівці виділяють ключові

SECTION 7.

MILITARY SCIENCES, NATIONAL SECURITY AND SECURITY OF THE STATE BORDER

закономірності, типові помилки, вдалі рішення і тактичні інновації; по-третє, структуроване оформлення отриманих знань та адаптація їх до різних видів підготовки; і нарешті, підготовка навчальних матеріалів, тренувальних програм, методичних посібників і проведення регулярних семінарів, де досвід передається безпосередньо тим, хто його потребує. Актуальність систематизації бойового досвіду для України продиктована прагненням зберегти життя воїнів і мінімізувати втрати, адже кожна помилка, допущена вчора, може коштувати надто дорого завтра. Швидка адаптація до умов сучасної війни, де постійно змінюються технології є першочерговим завданням. Раціональне використання ресурсів – ще один аспект: силам оборони держави не завжди вистачає необхідної кількості техніки й озброєння, тому правильні тактичні рішення, засновані на проаналізованих уроках операцій, дають змогу забезпечити злагоджену роботу підрозділів. Урешті-решт, систематизація досвіду дозволяє готувати особовий склад так, щоб люди були готові до найрізноманітніших сценаріїв і не витрачали дорогоцінний час на пошук рішень, що вже були знайдені кимось раніше. Практично реалізувати такий підхід допомагають декілька чинників. Насамперед це робота військово-наукових центрів і інститутів, що діють при українських військових вишах. Вони займаються глибоким аналізом отриманих матеріалів, порівнюючи різні тактичні ситуації, зіставляючи практику різних батальйонів та бригад і вивчаючи підхід іноземних армій. Okремо слід згадати роль військової освіти та підготовки. Нині в Україні активно запроваджуються нові програми вищої військової школи, курси лідерства, тренувальні полігони з імітацією бойових умов, що орієнтуються на стандарти НАТО. Велику користь приносить те, що офіцери й солдати, які повертаються з першого ешелону оборони з безпосереднім бойовим досвідом, долучаються до викладацької роботи. Їхні практичні знання, доповнені аналітичними напрацюваннями військових дослідницьких центрів, допомагають зробити навчання максимально наближеним до реальності. До того ж процес систематизації досвіду стає динамічнішим, оскільки матеріали постійно оновлюються: методичні розробки зразка 2015 року суттєво відрізняються від тих, що створені після 2022 року.

Одним із основних викликів є відсутність технологічної інфраструктури для обробки великих обсягів даних: Україна не має потужних центрів аналізу, які могли б ефективно працювати з інформацією. Крім того, обмежені ресурси, включаючи фінансування та кваліфікованих фахівців. Швидкі зміни на полі бою також вимагають оперативного реагування, що ускладнює систематизацію. Часто дані збираються різними підрозділами, що призводить до фрагментації інформації та ускладнює її подальший аналіз. Для подолання цих викликів

необхідно вжити низку заходів. Перш за все, важливо створити єдину базу даних, яка дозволить централізовано збирати, зберігати та аналізувати інформацію з усіх джерел. Інтеграція сучасних технологій, таких як штучний інтелект, машинне навчання та Big Data, може значно полегшити процес аналізу великих обсягів даних. Підготовка фахівців, які зможуть ефективно працювати з бойовим досвідом, також є важливим кроком. Для цього необхідно розробити спеціальні навчальні програми та залучати міжнародних експертів. Україна вже не перший рік взаємодіє з країнами-членами НАТО: офіцери й сержанти проходять навчання у США, Канаді, Великій Британії, Польщі й отримують цінний досвід, яким потім діляться за місцем проходження служби. Західні інструктори, своєю чергою, теж навчаються від українських військовослужбовців, бо бойові дії проти такого противника, як росія, відкривають нові аспекти сучасної війни. Відтак систематизація бойового досвіду набирає міжнародного виміру і стає спільним завданням, а для України це ще й додаткова можливість перейти на стандарти НАТО, гармонізувати власні процедури планування та виконавчі дії з тими, що прийняті в провідних арміях світу.

Важливо відзначити, що з часом систематизація досвіду стає не лише способом підвищення боєздатності, а й інструментом, який допомагає Збройним Силам еволюціонувати структурно. Коли отримані знання й тенденції виявляють системні недоліки у плануванні чи управлінні, з'являється розуміння, що треба змінити у військових структурах, які процедури спростити, як краще організувати постачання боєприпасів чи медичну евакуацію. Зрештою, добре налагоджена система збору й аналізу бойового досвіду працює на перспективу: після завершення активної фази конфлікту вона допоможе швидко відновити боєздатність, підготувати військово-навчений людський ресурс та бути готовими до ймовірних загроз у майбутньому.

Перспектива систематизації бойового досвіду полягає у вдосконаленні цифрової інфраструктури, розбудові спеціалізованих платформ, інтеграції з цивільним сектором, де можна запозичити технологічні рішення для швидкої обробки й аналізу даних. Вже зараз стає очевидним, що інтелектуальна складова війни, пов'язана з прогнозуванням і пошуком нових тактичних прийомів, у майбутньому лише зростатиме. Також слід вибудовувати зрозумілі регламенти, які б забезпечували оперативне поширення отриманих висновків у військах. Залучення до процесу міжнародних експертів та спільні навчання мають тривати й надалі, оскільки дають змогу синхронізувати українські стандарти зі світовими, а також перетворюють Україну на значного постачальника унікального бойового досвіду.

SECTION 7.

MILITARY SCIENCES, NATIONAL SECURITY AND SECURITY OF THE STATE BORDER

Отже, систематизація бойового досвіду це безперервний процес, життєво необхідний для успішної оборони. Сьогодні Україна перебуває в стадії активного пошуку оптимальних методів і рішень, і вже напрацьовані кроки свідчать про великий потенціал на цьому шляху. Незважаючи на труднощі, Збройні Сили здобувають унікальні знання в боях, і грамотне впорядкування цих знань стає рушієм їх постійного вдосконалення та запорукою майбутніх перемог.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] CALL (Центр армійських уроків). (nd). *Центр армійських уроків*. Отримано 24 січня 2025 року з <https://www.army.mil/CALL>.
- [2] Центр аналізу бойового досвіду Армії США. (nd). *Офіційний веб-сайт Центру аналізу бойового досвіду Армії США*. Отримано 24 січня 2025 року з <https://usacac.army.mil/Home/About-CAC>.
- [3] Передові системи захисту Rafael. (nd). *Офіційний веб-сайт Rafael Advanced Defense Systems*. Отримано 24 січня 2025 року з <https://www.rafael.co.il/>.
- [4] НАТО. (nd). *Коллективна оборона – стаття 5*. Отримано 24 січня 2025 року з <https://www.nato.int/cps/en/natohq/157833.htm>.